

Streszczenie rozprawy doktorskiej

Hripsime Mamikonyan

Symeon Lehacy i jego czasy. Analiza i edycja dzieła *Notatki podróże*

Prof. dr hab. Krzysztof Stopka

7.07.2022

Symeon Mardyrosowicz Lehacy był jednym z wybitniejszych przedstawicieli elity intelektualnej polskich Ormian XVII wieku. Był klerykiem, kopistą, pisarzem i podróżnikiem. Zwiedził wiele krajów i pozostawił po sobie cenne notatki podróże. Z tych względów często nazywany jest w historiografii „ormiańskim Marco Polo”. Pisał dużo – zazwyczaj dla zarobku – jako kopista. Jednak dzięki notatkom z podróży i kolofonom zamieszczanym w przepisywanych przez siebie dziełach pozostawił dla potomnych wiele cennych informacji z historii swojej epoki. Dzieła Symeona są wartościowe z wielu powodów. Historyka zainteresuje wartość historyczna jego dzieła, filologa – walory językowe, etnografa – zwyczaje i obyczaje różnych ludów i narodów, historyka sztuki – opis budowli sakralnych i budynków użyteczności publicznej. Dzieła tego twórcy są zatem ważnym źródłem informacji dla badań historycznych, etnograficznych, religioznawczych, literackich i architektonicznych.

Symeon Lehacy (tj. z Polski) urodził się w 1584 r. w Zamościu. Pochodził z rodziny ormiańskiej przybyłej z Kaffy (dziś Teodozja) na Krymie na zaproszenie kanclerza wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego. Ucząc się u uczonych duchownych w Zamościu i Lwowie, Symeon dużo czytał. W tym czasie pragnął już podróżować i poznawać nieznanne kraje, w tym odbyć pielgrzymkę do Jerozolimy i innych świętych miejsc. Plany te zrealizował. Podstawowego materiału biograficznego dostarcza jego główne dzieło – *Notatki podróże*. Zawarł w nim swoją autobiografię i cenne informacje na temat krajów, które zwiedził. Warto podkreślić fakt, że autor w sposób szczególny interesował się Ormianami i szczegółowo opisywał ich życie. Zazwyczaj podawał konkretną liczbę ormiańskich domów we wszystkich miejscach, gdzie był. Symeon pragnął przysporzyć rozrywki czytelnikom zainteresowanym odległymi krajami. Jednak podstawowym jego celem było dostarczenie informacji tym, którzy, tak jak on, będą podróżować po świecie. Zamierzał stworzyć poradnik dla ormiańskich pielgrzymów po miejscach świętych. Jest to jedno z nielicznych dzieł w serii literatury pielgrzymkowej napisanych z perspektywy człowieka Wschodu.

Podróż swą rozpoczął 25 lutego 1608 r. w wieku 24 lat, wyjechawszy ze Lwowa w kierunku Konstantynopola. Jechał przez Mołdawię i kraje bałkańskie. Ponieważ nie zdążył na

statek do Egiptu, pozostał dłużej w stolicy Imperium Osmańskiego, utrzymując się tam m.in. z przepisywania ksiąg religijnych. W latach 1609-1611 w charakterze sekretarza jednego z uczonych mnichów objechał skupiska ludności ormiańskiej rozrzucone wokół wybrzeży Morza Marmara i Morza Egejskiego. W lipcu 1611 r. opuścił Konstantynopol i udał się w pielgrzymkę do Rzymu. Przy okazji zwiedził Split, Wenecję, Ankonę i Loreto. W Rzymie zamieszkał w ormiańskim hospicjum przy kościele św. Marii Egipcjanki. Zwiedził i opisał wszystkie ważniejsze tamtejsze miejsca pielgrzymkowe. Był na audiencji u papieża Pawła V, uczestniczył w uroczystej celebrze liturgii Bożego Narodzenia w Bazylice św. Piotra, został też zaproszony na obiad w pałacu watykańskim. Po powrocie na Wschód objechał ormiańskie miejsca pielgrzymkowe w Azji Mniejszej. W 1616 r. wypłynął z Konstantynopola i przez Aleksandrię i Kair dotarł do Ziemi Świętej. Po opuszczeniu Jerozolimy przez Damaszek, Aleppo, Cezareę i Konstantynopol, wrócił w 1618 do Lwowa.

Po dziesięciu latach pielgrzymki osiadł na stałe w Polsce i odtąd zajmował się głównie kopiowaniem rękopisów i pracą nauczycielską. Być może zaraz po powrocie nosił się z zamiarem opublikowania drukiem swych przygód. Zamiar nie doszedł do skutku ze względu na śmierć drukarza lwowskiego i upadku drukarni ormiańskiej w tym mieście. W 1620 r. ożenił się z Ormianką lwowską, Anastazją Kieworowiczówną, córką Iwaszka vel Jakuba Kieworowicza i Zofii z Serebkowiczów, po czym wyjechał do Zamościa. Ze względu na zatargi związane z podziałem spadku skonfliktował się z rodziną i miejscowymi notablami ormiańskimi. Z tego powodu nie miał szans na awans w hierarchii kościelnej. W 1623 r., podczas zarazy dżumy we Lwowie, gościł u siebie wpływowych Ormian lwowskich. Dzięki ich pośrednictwu otrzymał posadę nauczyciela przy ormiańskiej szkole katedralnej we Lwowie. Do tego miasta przeniósł się z żoną na stałe jesienią 1624 r., sprzedawszy dom w Zamościu. We Lwowie przydzielono mu mieszkanie w kamienicy przy katedrze ormiańskiej.

Symeon brał udział w burzliwych wydarzeniach związanych z wprowadzaniem unii Kościoła ormiańskiego z rzymskim. Znajdował się w szeregach opozycji przeciw unickiemu arcybiskupowi Mikołajowi Torosowiczowi. Z tego powodu był prześladowany, a nawet raz aresztowany. Historię zmagania gminy ormiańskiej z niechcianym arcybiskupem opisał w poemacie elegiackim pt. *Historia Nigola* (tj. Mikołaja Torosowicza, zob. dodatek I). W 1635 r. przebywał jakiś czas w Brusie w Azji Mniejszej, po czym pod koniec roku powrócił do Lwowa. W 1636 r. przy katedrze ormiańskiej ukończył kopiowanie komentarza teologa Wartana do *Pięcioksięgu Mojżeszowego*. W kolofonie do tego rękopisu zamieścił kilka not historycznych o wojnie polsko-moskiewskiej z lat 1633-1634, konflikcie ze Szwecją, sytuacji politycznej w Rzeszy, Hiszpanii, Mołdawii, Wołoszczyźnie, wysiedleniu Ormian z

Konstantynopola, a także o walkach turecko-perskich na terenie Armenii. Znaczną część tego kolofonu wypełnia jednak długi opis prześladowań Ormian lwowskich przez arcybiskupa Torosowicza w latach 1630-1635 (zob. dodatek II). *Notatki podrózne* z dołączonymi do nich różnymi dodatkami ostatecznie zredagował ok. 1636 r. Znalazła się tam jego szczerkowa autobiografia, a także m.in. opis pochodzenia sułtana Osmana na Polskę w 1621 r., czy kronika wydarzeń z lat 1623-1635. Małżeństwo Symeona było bezdzietne i nieudane. Konflikty z żoną były tak duże, że ta w 1637 r. opuściła męża i wniosła o rozwód. Czy do niego doszło, nie wiadomo. W 1639 r. zmarła, a Symeon oddał jej matce pozostałe po niej dobra. Jest to ostatnia informacja o nim. Zapewne wkrótce potem sam zmarł.

Dzieło Symeona jest przepełnione patriotyzmem ormiańskim i tęsknotą za wyzwoleniem Armenii, co nieco dziwi u Ormianina urodzonego tak daleko od historycznej ojczyzny. Jednocześnie widzimy u niego przejawy patriotyzmu polskiego, co z kolei wiąże się z długim zamieszkiwaniem w Polsce: w Zamościu i we Lwowie. Z tekstu dzieła wynika, że jego autor miał trudny i złożony charakter, co jednak sprawia, że jego punkt widzenia jest bardzo interesujący, a niekiedy wręcz intrygujący i zaskakujący.

Symeon znał dobrze klasyczny język ormiański (grabar), ormiański pospolity (aszcharabar), polski, ruski, tatarski (dialekt turecko-kipczacki), a także osmański. Pisał dość „zepsutym” językiem starormiańskim z licznymi zapożyczeniami słów tureckich, kipczackich, polskich i ruskich. Ormianie we Lwowie – jak sam o tym wspomina – nie mówili w jego czasach po ormiańsku, ale po kipczacku i po polsku. Język literacki (grabar) nie był znany nawet większości duchownych we Lwowie. Stąd jego dzieło było przeznaczone dla elity intelektualnej, głównie mnichów, pragnących odbyć pielgrzymki do miejsc świętych. Dzieło Symeona nie wywarło jednak żadnego wpływu na współczesnych, gdyż do XX wieku pozostawało w jednym tylko rękopisie. Być może z jednym wyjątkiem. Symeon, ucząc w szkole przy katedrze, przeszczepił na grunt lwowski mit pochodzenia Ormian polskich z miasta Ani (stolicy Królestwa Armenii Bagratydów), wcześniej nieobecny w ich tradycji.

O istnieniu w rękopisie dzieła Symeona wspomniał po raz pierwszy uczony dominikanin ormiańskiego pochodzenia, o. Sadok Barącz w 1869 r. W 1927 r. przeglądnął go pobieżnie francuski orientalista Frédéric Macler, który odnotował, że jest to: „texte qui semble être un récit de voyage”. *Notatki podrózne* odkrył dla nauki uczony mechtarysta wiedeński o. Nerses Akinian w Bibliotece Uniwersytetu Lwowskiego im. Jana Kazimierza. Po przepisaniu rękopisu wypożyczonego mu do Wiednia, publikował go partiami w naukowym czasopiśmie mechtarystów wiedeńskich „Handes Amsorya” w latach 1932-1935.

Osobną książkę, którą zatytułował *Zapiski podrózne* (Ughegrutiwn) wydał w 1936 r. Wszystkie przekłady na języki nowożytnie dokonywane były z tej edycji.

Rękopis po wojnie uchodził za zaginiony. Jednakże dziś wiemy, że Niemcy wywieźli go ze Lwowa w 1944 r. na Śląsk, gdzie rok później został znaleziony przez ekspedycję bibliotekarzy polskich. Zaraz potem trafił do zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie (sygn. 12673 I). Od niedawna został udostępniony w postaci cyfrowej (<https://polona.pl/item/notatki-podrozne,MTMzMDYzNTM/0/#info:metadata>).

Obecnie dysponujemy kilkoma przekładami, m.in. na język rosyjski, angielski, czeski i nowoormiański. Zadziwia fakt, że do tej pory „Notatki Podrózne” nigdy w całości nie były tłumaczone na język polski (jedynie niektóre fragmenty zostały przełożone przez Zbigniewa Kościowa z edycji rosyjskiej). Celem niniejszego opracowania było przede wszystkim wydobyć postaci autora na światło dzienne, podkreślenie historycznej wartości jego dzieła (w części wstępnej), oraz krytyczne tłumaczenie go w całości na język polski. Do polskiej edycji dodane zostały dwa źródła autorstwa Symeona: *Historia Nigola* i kolofon z 1636 r. opisujący głównie zmagania gminy lwowskiej z unickim arcybiskupem Mikołajem Torosowiczem. Mamy nadzieję, że niniejsza praca odkryje przed polskim czytelnikiem walory i piękno relacji z wędrówek i pielgrzymek odbytych przez Ormianina z Polski w pierwszej połowie XVII wieku.

Summary of the doctoral dissertation

Hripsime Mamikonyan

Simeon Lehacy and his time. Analysis and editing of the work "Travel Accounts"

Prof. dr hab. Krzysztof Stopka

7.07.2022

Simeon Mardirosovič Lehac'i was one of the most prominent representatives of the intellectual elite of Polish Armenians in the 17th century. He was a clerk, copyist, writer and traveller. The author visited many countries and left valuable travel notes. For this reason, he is often referred in historiography to as "the Armenian Marco Polo". He wrote a lot, mostly as a copyist to earn money, but thanks to his travel notes and colophons of the manuscripts copied by him, we have a lot of precious historical data about the contemporary society. Simeon's works are valuable for many reasons and are therefore an important source of information for historical, religious, linguistic, ethnographic, literary and architectural studies.

Simeon Lehac'i (i.e. from Poland) was born in 1584 in Zamość. He came from an Armenian family who emigrated to Zamość from Kaffa (today Feodosia) in the Crimea at the invitation of the Great Chancellor of the Crown, Jan Zamoyski. Studying with the clerical scholars in Zamość and Lviv, Simeon was reading a lot. At that time, he was already dreaming of travelling and exploring unknown countries, as well as making a pilgrimage to Jerusalem and other holy places. He made his plans come true. We learn about the biographical facts of Simeon from his main work - *Travel Notes*. In his *Notes* he included his autobiography and valuable information about the countries he visited. It is worth to mention that the author was particularly interested in Armenians, describing their lives in detail and giving the specific number of Armenian houses in all places he visited. Simeon's aim was to entertain readers who were interested in foreign distant lands. However, his primary goal was to provide information to those who, like him, wanted to travel the world. He intended to create a guide for Armenian pilgrims around the holy places. It is one of the few works in the series of pilgrimage literature written from the perspective of an Eastern man.

He began his journey on February 25, 1608 at the age of 24, leaving Lviv in the direction of Constantinople. He traveled through Moldova and the Balkan countries. As he did not make it to the ship to Egypt, he stayed longer in the capital of the Ottoman Empire, earning his living mainly by copying religious books. In the years 1609-1611, as the secretary of one of the learned monks, he visited the centers of Armenian communities scattered around

the shores of the Sea of Marmara and the Aegean Sea. In July 1611 he left Constantinople and went on a pilgrimage to Rome. He also visited Split, Venice, Ancona and Loreto. In Rome, he lived in an Armenian hospice at the Church of St. Mary of the Egyptians. He visited and described all the most important local pilgrimage sites. He was in audience with Pope Paul V, participated in the solemn celebration of the Christmas liturgy in St. Peter's church. Simeon was also invited to dinner at the Vatican Palace. After returning to the East, he visited Armenian pilgrimage sites in Asia Minor. In 1616, Simeon left Constantinople and reached the Holy Land through Alexandria and Cairo. After leaving Jerusalem through Damascus, Aleppo, Caesarea and Constantinople, he returned to Lviv in 1618.

After ten years of pilgrimage, Simeon settled in Poland and from then onwards he was mainly copying manuscripts and teaching. It is very likely that his plan was to publish his adventures right after his return, but due to the death of the Lviv printer and the collapse of the Armenian printing house in the city, his intention did not materialize. In 1620, he married an Armenian woman from Lviv, Anastasia née Kievorovič, daughter of Jacek or Jakub Kievorovič and Sophi (Zofia, Hoska) née Serebkovič, and afterwards left for Zamość. Due to the disputes related to the division of the inheritance, he conflicted with his family and local Armenian notables. For this reason, he had no chance of being promoted in the church hierarchy. In 1623, during the plague in Lviv, he hosted influential Lviv Armenians. Thanks to their mediation, he obtained a teaching position at the Armenian cathedral school in Lviv. He and his wife moved to this city permanently in the autumn of 1624, after selling their house in Zamość. In Lviv, he was allocated an apartment in a tenement house next to the Armenian cathedral.

Simeon took part in the turbulent events related to the union of the Armenian church with Rome. He was in the ranks of the opposition against the Uniate archbishop Nicolas Torosowicz. For this reason, he was persecuted and even arrested. He described the history of the struggle of the Armenian community with the unwanted archbishop in an elegiac poem, entitled *the History of Nigol* (ie Nicolas Torosovič, see Appendix I). In 1635, he stayed for some time in Bursa in Asia Minor, and then returned to Lviv at the end of the year. In 1636, at the Armenian cathedral, he finished copying Wartan the theologian's commentary on the Pentateuch. In the colophon for this manuscript, he published several historical notes about the Polish-Moscow war of 1633-1634, the conflict with Sweden, the political situation in the Reich, Spain, Moldavia, Wallachia, the expulsion of the Armenians from Constantinople, as well as the Turkish-Persian fights in Armenia. A significant part of this colophon, however, is filled with a long description of the persecution of Lviv Armenians by Archbishop Torosovič

in the years 1630-1635 (see Appendix II). He finally edited his travel notes with various additions around 1636, covering his residual autobiography, as well as the description of Sultan Osman's march to Poland in 1621, and a chronicle of events from 1623-1635. Simeon had no children and his marriage was unsuccessful. There were constant conflicts between the couple and in 1637 his wife left him, filing for divorce. It is unknown whether the actual divorce happened or not. In 1639, she died, and Simeon gave her mother the rest of her property. This is the last piece of information about him. He probably died soon afterwards.

Simeon's work is full of Armenian patriotism and longing for the liberation of Armenia, which seems surprising for an Armenian born so far from his historical homeland. At the same time, we see manifestations of Polish patriotism in his works, which is the result of his long residence in Poland: in Zamość and Lviv. The author's text shows that he had a difficult and complex character, which, in its turn, makes his point of view very interesting, and sometimes even intriguing and surprising.

Simeon knew the classical Armenian (grabar), Common Armenian (ashkharabar), Polish, Ruthenian, Tatar (Turkish-Kipchak dialect) and Ottoman languages well. He wrote in a "mixed" Old Armenian language, using a lot of Turkish, Kipchak, Polish and Ruthenian words. Armenians in Lviv - as he mentions himself - did not speak Armenian in his time, they spoke Kipchak and Polish. The literary language (grabar) was unknown even to the majority of the clergy in Lviv. Hence, his work was intended for the intellectual elite, mainly monks, who wished to make pilgrimages to holy places. The work of Simeon, however, had no influence on his contemporaries, as it remained in only one manuscript until the twentieth century. But there was one exception: Simeon, while teaching at the cathedral school, transplanted into Lviv the myth of the origin of Polish Armenians from the city of Ani (the capital of the Bagratid Kingdom of Armenia), which was previously absent in their tradition.

Travel Notes in the manuscript were first mentioned by a Dominican scholar of Armenian origin, Father Sadok Barącz, in 1869. In 1927, a French orientalist, Frédéric Macler, had described it as: "texte qui semble être un récit de voyage". *Travel Notes* were first discovered for science by the Viennese Mekhitarist scholar, Father Nerses Akinian in the Library of the John Casimir University of Lviv. After rewriting the manuscript (loaned to him to Vienna), he published it in parts in the scientific journal of the Mekhitarists of Vienna, "Handes Amsorya" during the years 1932-1935. He published a separate book entitled *Travel Notes* (Ughegrutiwn) in 1936. All translations into modern languages were made from this edition.

After World War II the manuscript was considered lost. However, it is known today that the Germans took it from Lviv in 1944 to Silesia, where a year later it was found by an expedition of Polish librarians. Right after it, Simeon's work was sent to the National Library in Warsaw (reference number 12673 I). The digital version of *Travel Notes* has been made available recently by the National Library in Warsaw (<https://polona.pl/item/notatki-podrozne.MTMzMDYzNTM/0/#info:metadata>).

There are several translations of the *Notes* currently, incl. Russian, English, Czech, New Armenian and other translations. The interesting fact is that *Travel Notes* have never been fully translated into Polish (only some fragments were translated by Zbigniew Kościow from the Russian edition). The purpose of this work has been to reveal this incredibly interesting author, emphasize the historical value of his work (in the introductory part), and to translate the entire work into Polish. Two sources (by Simeon) have been added to the Polish edition: *History of Nigol* and a colophon from 1636, describing mainly the struggles of the Lviv community with the Uniate archbishop Nicolas Torosovič. We hope that this work will reveal to the Polish reader the values and beauty of the accounts of journeys and pilgrimages made by an Armenian from Poland in the first half of the 17th century.

